

Kunigaikštienės Izabelės Čartoryskos (Izabela z Flemmingow Czartoryska, 1746–1835) Pulavų parkas – atvejo analizė

Steponas Deveikis*

Vilniaus universiteto Ekonomikos fakultetas
Saulėtekio al. 9, II korpusas, LT-10222 Vilnius
Lietuvos kraštovaizdžio architektų sąjunga
El. paštas steponas.deveikis@avnt.lt

(Gauta 2018 m. sausio mėn.; atiduota spaudai 2018 m. balandžio mėn.; prieiga internete nuo 2018 m. gegužės 8 d.)

Anotacija

Straipsnyje pristatoma ir nagrinėjama garsaus Lenkijos parko Pulavuose (lenk. *Pulawy*) kūrimo istorija, pateikiama menotyrinė analizė. Straipsnyje akcentuojami kraštovaizdžio architektūros objektų kūrimo patirtis ir dėsniumai, teoriniai ir praktiniai aspektai, kurių pažinimas yra reikšmingas urbanistikos ir miesto kraštovaizdžio architektūros istorijos ir patirties tęstinumo, akademinio lavinimo, studijų programos požiūriu.

Reikšminiai žodžiai: Izabelė Čartoryska (1745–1835); Pulavų parkas.

Abstract

The creation story of the famous Polish park in Pulawy (Polish *Pulawy*) is under consideration, and the artistic analysis is presented in this article. These theoretical and practical aspects, knowledge of which is significant in terms of the continuity of history and experience of urban landscape architecture, academic education, and study programme are highlighted.

Key words: Isabelle Czartoryska (1746–1835); Pulawy park.

Įvadas

Pulavai (lenk. *Pulawy*), Pulavų parkas – Europos parkotyros ir parkų literatūroje nuo XIX a. vidurio, o tai ir anksčiau, minimas Lenkijos parkų meno perlas Liublino vaivadijoje – Lietuvoje nėra sulaukęs išsamesnės analizės ar publikacijų. Ndidelės ir glaustos užuominos apie šį parką lietuviškoje kraštovaizdžio architektūros ir dendrologijos ar kultūros istorijos literatūroje (Straigyte, 2008; Vyšniauskas, 2017) skatina atidžiau pažvelgti į šio parko raišką, kūrimo raidą ir įtaką parkų meno ateičiai, kraštovaizdžio struktūrų plėtotei.

Kunigaikštienė Izabelė Čartoryska (lenk. *Izabela z Flemmingow Czartoryska*, 1746–1835) buvo didelė meno ir kultūros žinovė, mecenatė, kolekcininkė (Vyšniauskas, 2017), parkų meno kūrimo iniciatorė ir praktikė, knygų autorė, parašė ir išleido ankstyvą veikalą lenkų kalba apie parkų kūrimą (Czartoryska, 1805). Šaltiniai lenkų, prancūzų ir anglų ar kitomis užsienio kalbomis informacijos ir analizės apie kunigaikštienės veiklą ir Pulavų parką pateikia gerokai daugiau (Ciolek, 1978:90–155; Mangin, 1867:302–303; André, 1879:60; Duda, 2012).

2017 m. spalio mėn. straipsnio autorius su Lietuvos kraštovaizdžio architektų sąjungos (LKAS) specialistų grupe aplankė šį parką. Sukaupta literatūros, ikonografijos ir apžvalginių tyrimų *in situ* medžiaga leidžia apibendrinti reikšmingus Pulavų parko kūrimo ir išsaugojimo faktus ir patirtį, analizuoti parko naudojimo istoriją ir perspektyvas.

Tyrimo ir straipsnio tikslas – apžvelgti šio Lenkijos parko kūrimo faktus ir principus bei meninės raiškos priemones, apibendrinti žinias apie kunigaikštienės Izabelės Čartoryskos veiklą ir įtaką kraštovaizdžio architektūros ir parkų meno raidai, akcentuojant parko idėjos plėtotės aspektus, aptarti parko naudojimo socialinę sanklodą, išsaugojimo patirtį, dabartinę būklę.

Parko raidos vizija ir plėtotė – amžinas procesas, kurį pažinti, studijuoti ir adaptuoti reikia nuolat ir atsakingai. Straipsnio autorius viliasi, kad ši analizė bus naudinga Lietuvos kraštovaizdžio architektūros istorijos ir patirties tęstinumo, akademinio lavinimo ir profesinio tobulėjimo, studijų programų požiūriu.

Tyrimo metodika ir šaltiniai

Parkų meno istorijos darbai, konkretaus parko erdvinė ir estetinė analizė, jo sociokultūrinės reikšmės vertinimo aspektai yra svarbūs darnaus vystymosi paradigmos plėtotei. Parkas vertintinas kaip kompleksinis, evoliucionuojantis kraštovaizdžio arba urbanistinės struktūros elementas, turintis ne tik fizinę išraišką, bet ir socialinį vaidmenį, paskirčių įvairovę ir veiklos galimybes. Parkas yra sukurtos gamtos ir kultūros paveldo sublimatas, nulemtas žmoniškųjų vertybių raiškos. Kita vertus, parko vertybinė, estetinė, edukacinė komunikacija įgyvendinama ne tik per meninę laikmečio raišką, bet ir veiklos, naudojimo galimybes, socialinę funkciją.

Fizinė parko išraiška, dendrologinė įvairovė, kompozicijos estetika nuolat kinta, taip sukuriama objekto patrauklumo, išskirtinumo aspektai ir ženklai. Aplinkos tvarkymo idėjos Europos XVIII–XIX a. dvaruose, projektai ir praktiniai estetiški sprendiniai buvo diegiami su profesine išmone, entuziazmu ir vidiniu poreikiu, kviečiantis specialistus, formuojant laikmečio madas ir gyvensenos standartus. Skirtingais kultūros ir civilizacijos raidos etapais buvo keliami skirtingi parkų meno uždaviniai. Ilgesnė nei 220 metų parkų meno raidos istorija, Abiejų Tautų Respublikos paveldas gali būti įdomus studijų objektas.

Tyrimo turinys ir rezultatas susietas su aristokratės kultūrininkės Izabelės Čartoryskos (1746–1835) biografijos ir kultūrinės veiklos, jos nuopelnų parkų meno plėtotei analize ir apibendrinimu. Tyrimas atliktas 2017 m. Tyrimas ir straipsnis laikytini atvejo analize. Svarbiausias jo uždavinys – atlikus literatūros analizę aptarti svarbiausius Pulavų (lenk. *Pulawy*) dvaro sodybos ir parko raidos etapus ir estetiškus principus bei sociokultūrinę reikšmę.

Taikyti bibliografinių ir ikonografinių šaltinių, mokslinių publikacijų, interneto išteklių (pvz., portalas *kamane.lt*) analizės, apžvalginių tyrimų vietoje ir jų metu gautų duomenų sugretinimo ir palyginimo, apibendrinimo metodai. Straipsnio iliustracijos parinktos iš ikonografinių šaltinių (pvz., *pl.wikipedia.org*), kitų autorių publikacijų ir straipsnio autoriaus kolegų profesinės išvykos metu fiksuotų vaizdų.

Svarbiausiu šaltiniu buvo lenkų parkų istoriko ir kraštovaizdžio architekto Gerardo Cioleko (1909–1966) veikalas (1978) *Ogrody polskie* (Lenkijos parkai), kiti lenkų autorių tekstai (Duda, 2017; Pudelska, Rajek, 2011; Zachariasz, 2010), taip pat I. Čartoryskos veikalas (1805). Rengiant straipsnį, portale *kamane.lt* buvo paskelbta trijų dalių Mariaus Vyšniausko (2017) publikacija, joje pateikiama daug informacijos apie kunigaikštienės asmenybę ir jos veiklą kultūros srityje.

Straipsnio pagrindinėje dalyje aptariami šie esminiai aspektai: glausta Pulavų dvaro sodybos ansamblio raidos apžvalga ir pagrindiniai kūrėjai; I. Čartoryskos asmenybė ir jos parkų meno samprata (1805 m. išleisto veikalo pagrindu); parko meninė raiška ir stiliaus ypatybės; sociokultūrinė parko reikšmė (edukacinė ir kultūrinė funkcija).

Tyrimo rezultatai ir jų aptarimas

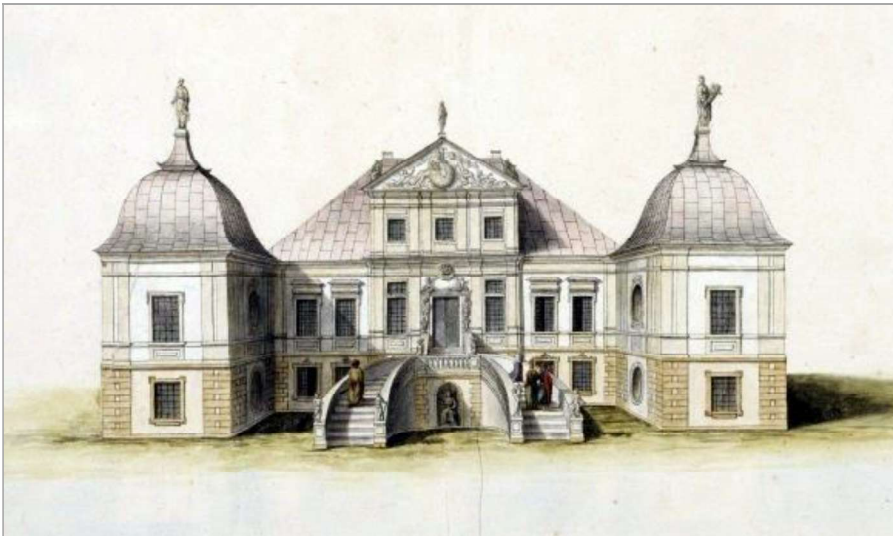
Glausta Pulavų dvaro sodybos ansamblio raidos apžvalga. Pagrindiniai jo kūrėjai. Pulavuose pirmųjų barokinių rūmų ir parko projekto (1671–1679) architektas buvo Nieborovo ir Baltstogės Branickių, barokinių Lazienkų rūmų autorius Tylmanas van Gamerenas (1632–1706; lenk. Tylman z Gameren). Barokinis parkas buvo išdėstytas terasomis. Jis puikiai aprašytas G. Cioleko knygoje (1978, p. 90–91). Dvaro sodyba 1706 m. buvo nuniokota švedų armijos korpuso invazijos Šiaurės karo metu.

1731 m. Pulavų rūmų ir parko ansamblis atiteko Čartoryškių giminei kaip Aleksandro Augusto Čartoryskio (1697–1782) žmonos Marijos Sofijos Seniavskytės (1699–1771) krautis. Rūmai 1731–1736 m. perstatyti pagal architekto Jano Zigmanto Deybelio (Jan Zygmunt Deybel von Hammerau, vok. Johan Sigmund Deybel, apie 1685–1690–1752) projektą (1 pav.). 1761 m. Augusto Čartoryskio sūnus Adomas Kazimieras Čartoryskis (1734–1823) vedė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždininko Jono Jurgio Flemmingo (1699–1771) dukrą Izabelę, mūsų

kunigaikštienę. Po tėvo ir uošvio mirties Adomas ir Izabelė įsikūrė Pulavuose. Prasidėjo Pulavų aukso amžius – kultūrinio ir politinio centro klestėjimo, *Lenkijos Atėnų* šlovės metai.

Apie 1775 m. Pulavuose įrengta laukinės gamtos parko dalis – *Dzika promenada*. Parkų mene atsirado nauja mada – idealu tapo antikinės architektūros kartojimas ir gamtovaizdinis parkas (*park krajobrazowy*) (Ciolek, 1978:121). Tačiau rusų armijos invazija draskant Abiejų Tautų Respubliką ir malšinant Tado Kosciuškos sukilimą 1794 m. Pulavų dvaro kompleksą nusiaubė. Kunigaikštienė ėmėsi atkurti ansamblį. Kaip teigia Marius Vyšniauskas (2017), parkas įgavo naują, griežtai apibrėžtą angliškojo parko formą, kurioje atsispindėjo sentimentalizmo, romantizmo, patriotizmo idėjos. Parkas formuotas remiantis Apšvietos amžiaus korifėjų – Žano Antuano Vato (*Jean-Antoine Watteau*, 1684–1721), Aleksandro Popo (*Alexander Pope*, 1688–1744), Žano Žako Ruso (*Jean-Jacques Rousseau*, 1712–1778), Žako Delilė (*Jacques Delille*, 1738–1813) – ideologiniais ir meniniais principais.

Izabelė Čartoryska samdė geriausius menininkus, kraštovaizdžio architektus, kurie pagal jos užmanymą pertvarkė teritoriją (darbams vadovavo architektas Joachimas Rochas Hempelis, 1744–1810). Tad nuostabaus dizaino sode galima aptikti skulptūrų, gročių, antikinių statinių kopijų, kuriuos įkvėpė šeimos kelionės po Europą. 1788 m. parke išdygo dorėninio stiliaus oranžerija, vadinta Graikišku nameliu, 1791 m. – Marinkos rūmai, 1800–1803 m. – Romos Panteoną primenanti Pulavų koplyčia, kurią kunigaikštis dedikavo motinai (Vyšniauskas, 2017). Vėliau I. Čartoryska pasikloviė architektu Piotru Aigneriu (1756–1841). Sibilės šventykla (2 pav.) ir Gotiškas namas yra pirmieji pastatai, kuriuos po 1794 m. įvykių atkurdamą parką kunigaikštienė užsakė šiam architektui. Pasak šaltinių, Sibilės šventykla (1798–1801) mėgdžiojo Tivolyje (Italija) ant aukšto skardžio stūksančią deivės Vestos šventovę (I a. pr. Kr.). Pulavų rotondos paskirtis buvo ne religinė, o kultūrinė, nes I. Čartoryska joje eksponavo Abiejų Tautų Respublikos istoriją menančius daiktus (Vyšniauskas, 2017).

1 pav. Pulavų dvaro rūmai pagal J. Z. Deybelio projektą (Pałac Czartoryskich..., n.d.)
Fig. 1. Pulawy Manor House according to J. Z. Deybel project
(Pałac Czartoryskich..., n.d.)

2 pav. Sibilės šventykla, 1807.
Fig. 2. Sibyllentempel, 1807

Oficialus Sibilės šventyklos vardas patvirtintas tik 1804 m., atmetus kitus variantus. Dvieju aukštų statinys neatitiko originalo, nes buvo dvigubai didesnis. Virš įėjimo įrašas skelbia: *Przeszłość – Przysłości* („Praeitis – ateičiai“). M. Vyšniausko (2017) publikacijoje išsamiai aprašoma Sibilės šventyklos, rūmų ir kitų statinių aplinka, interjeras, kitos detalės.

Po 1830–1831 m. sukilimo, kuriame dalyvavo Adomas Jurgis Čartoryskis, Pulavų dvaras buvo sekvestruotas caro valdžios. Kunigaikštienė pabėgo iš rūmų vykstant caro kariuomenės apsiausčiai ir mūšiams. 1842 m. Pulavų dvaro ansamblyje (3 pav.) įsteigtas Kilmingų mergaičių

institutas. 1840–1843 m. rūmai perstatyti (architektas Józef Górecki, 1803–1870) ir įgavo neoklasicizmo stiliaus bruožų (4 pav.). 1858 m. rūmų centrinę dalį nusiaubė gaisras. Ši dalis buvo atstatyta, įrengiant metalinius laiptus, katalikų ir stačiatikių koplyčias, sales (architektas Julianas Ankiewiczus, 1820–1903). Nuo 1862 m. dvaro ansamblyje buvo įsteigta carinės Rusijos žemės ūkio ir miškininkystės mokymo įstaiga, kurios reikmėms vykdytos statybos ir plėtros darbai keitė dvaro sodybos pobūdį ir meninę raišką. Pakeistas ir vietovės pavadinimas – minėtos mokymo įstaigos veikė Novo Aleksandrijoje. Nepriklausomoje tarpukario Lenkijoje ir pokario metais dvaro sodybos ansamblyje taip pat veikė su žemės ūkio mokslais susijusios įstaigos.

3 pav. Pulavų dvaro rūmai, Konstantino Čartoryskio akvarelė, 1842 (Muzeum Czartoryskich..., n.d.)

Fig. 3. Pulawy Manor House.

Watercolor by Konstantinas Čartoryskis, 1842 (Muzeum Czartoryskich..., n.d.)

4 pav. Pulavų dvaro rūmai po XIX a. vidurio rekonstrukcijų (Vyšniauskas, 2017).

Fig. 4. Manor House of Pulawy after the XIX century middle reconstruction (Vyšniauskas, 2017)

Svarbiausi Pulavų dvaro sodybos – parko ir pastatų – ansamblio kūrėjai nurodomi ir jų indėlis aptariamas lentelėje.

Lentelė. Pulavų dvaro sodybos ansamblio pagrindiniai kūrėjai
Table. The main creators of the Pulawa Manor House Ensemble

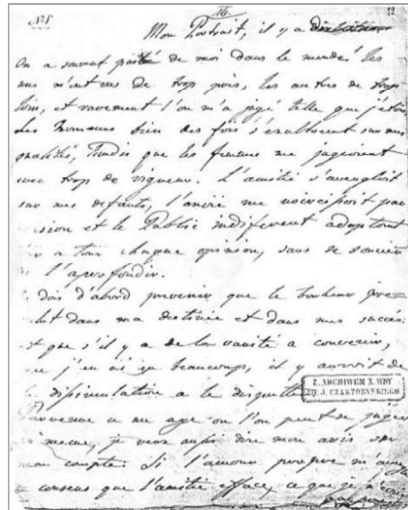
Eil. Nr.	Vardas, pavardė, gimimo ir mirties datos Name, surname, date of birth and death	Pagrindinė charakteristika Main characteristic	Pulavuose nuveikti darbai Works created in Pulawy
1.	Tylman van Gameren, 1632–1706	Olandų kilmės lenkų architektas, daugelio rūmų ir bažnyčių Lenkijoje autorius	Senųjų barokinių Pulavų dvaro rūmų ir terasinio parko ansamblio projekto (1671–1679) autorius
2.	Jan Zygmunt Deybel, 1685/1690–1752	Saksų kilmės lenkų baroko (rokoko) karališkasis architektas	1731–1736 m. perstatė Čartoryskių dvaro sodybos ansamblį Pulavuose
3.	Simon Bogumil Zug, 1733–1807	Vokiečių kilmės lenkų klasicizmo atstovas, architektas, kraštovaizdžio architektas	Pulavuose žemutinio parko dalyje pastatė kinų pagodos modelio paviljoną (pavėsinę)
4.	Joachim Roch Hempel, 1744–1810	Čartoryskių giminės architektas	Rezidencijos plėtra ir konversija
5.	Christian Piotr Aigner 1756–1841	Lenkų architektas, klasicizmo atstovas, estetikos teoretikas ir praktikas, karybos inžinierius	Sibilės šventykla, Gotiškas namas ir kiti parko statiniai XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje
6.	Józef Górecki, 1803–1870	Lenkų architektas, projektavo administracinius pastatus	1840–1843 m. vadovavo rūmų perstatymui suteikdamas neoklasicizmo bruožų
7.	Julian Ankiewicz, 1820–1903	Lenkų architektūros teoretikas ir praktikas	Atstatė rūmų centrinę dalį po 1858 m. gaisro, įrengė koplyčią

Atskirai reikėtų paminėti architekto ir kraštovaizdžio architekto, parkų istoriko Gerardo Cioleko (1909–1966) nuopelnus XX a. viduryje Pulavų parkui (kaip, beje, ir kitiems žymiems Lenkijos parkams), bet tai jau atskira tema, kurią plačiau aptarsime kitame straipsnio skirsnyje.

Pulavuose veikusiame žemės ūkio ir miškininkystės institute prieš Pirmąjį pasaulinį karą mokėsi Lietuvos miškininkas Marijonas Daujotas (1891–1975) – jis baigė mokslus 1915 m. evakuotame į Charkovą (nuo 1914 m.) institute. Miškininkas yra parašęs atsiminimų apie Pulavus (Daujotaitė ir Daujotas, 2013).

Nepriklausomos Lenkijos laikais Pulavų dvare veikė Nacionalinis žemės ūkio mokslų institutas. Nuo 1950 m. (ir dabar) jame veikia Augalininkystės, tręšimo ir dirvožemio tyrimų institutas. Parko naudotojai pasodino naujų medžių, įskaitant daugybę egzotinių egzempliorių, tokių kaip katalpa, tulpmedis ar kaštainiai. Čartoryskių laikus mena seni ažuolai ir keletas liepų. Parke dominuoja liepos, klevai, skroblai, tuopos, ažuolai ir kaštonai. Čia auga bukai ir maumedžiai.

I. Čartoryskos asmenybė ir jos parkų meno samprata. Čartoryskius supusi prabanga ir turtai stebino daugumą amžininkų. Antai Vilniaus universiteto medikas profesorius Jozefas Frankas (1771–1842) rašė: *Ilsédamiesi Liubline, matėme pravažiuojant kunigaikštienę Čartoryską – Austrijos maršalo kunigaikščio Adomo žmoną, Vilniaus kuratoriaus (Adomo Jurgio Čartoryskio (1770–1861) – aut. pastaba) motiną. Ji kažkur vyko iš savo rezidencijos Pulavuose; jos gurguolė mums leido įsivaizduoti, kaip keliauja lenkų magnatai* (Frankas, 2001:42). Spalvinga kunigaikštienės biografija, kupina susitikimų, bendravimo ir susirašinėjimų su to meto Vakarų Europos ir Rusijos aristokratija ir kultūros žmonėmis, susižavėjimo aistrų, pagundų, meilužių ir kelionių nuotykių, yra plačiai aprašyta lenkų literatūroje (Klonowska-Pauszer, 1978; Duda, 2012; Zdanowska, 2014). Pati I. Čartoryska yra palikusi atsiminimų, dailininkai nutapę jos portretų (5 pav.).

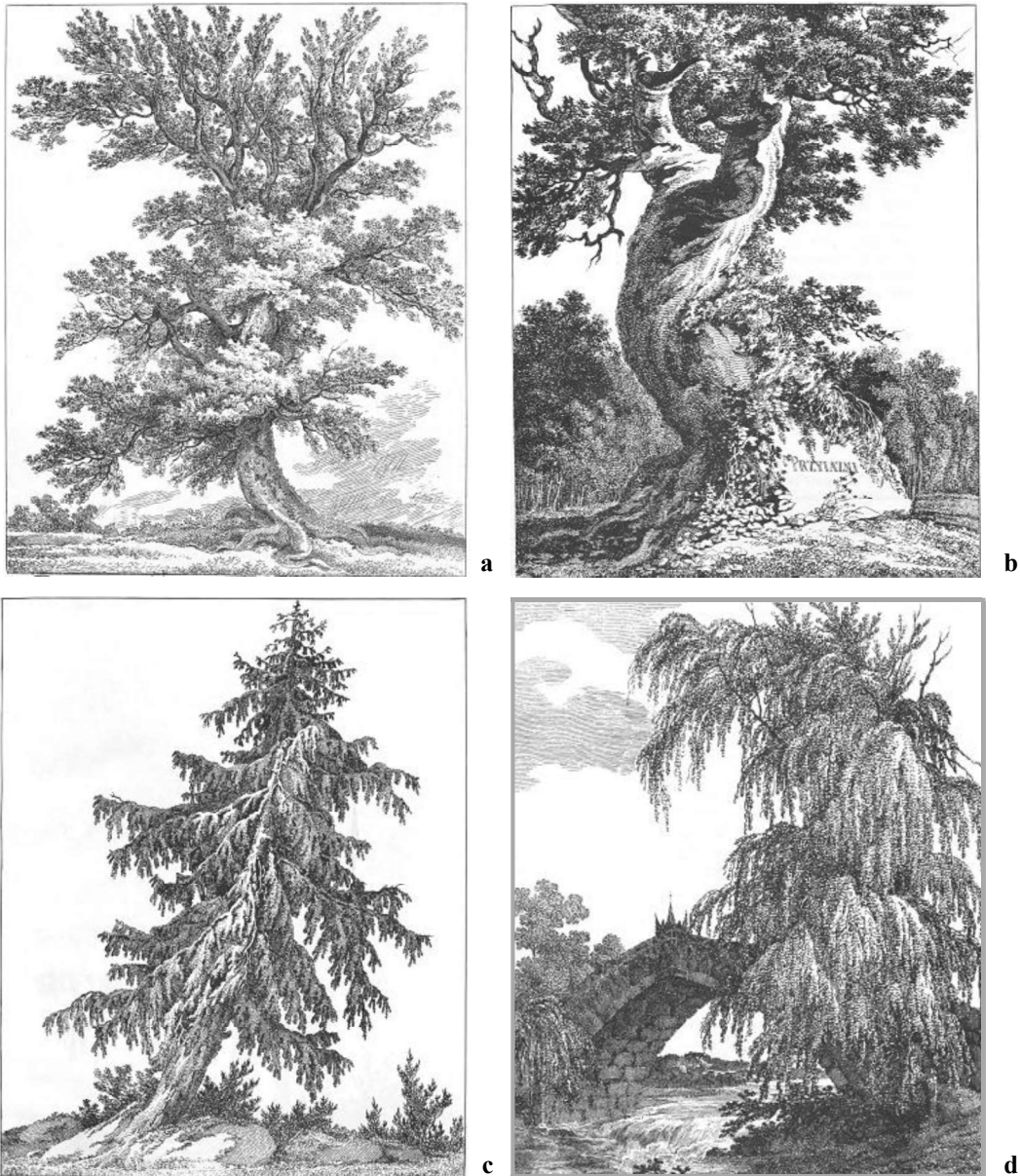
5 pav. Izabelės Čartoryskos portretai ir rankraštis: Aleksandro Roslino (1718–1798) tapytas portretas (1774); atsiminimų rankraštis “Mon portrait, il y a dix ans”; Adomo Pilińskio (1810–1887) piešinys (1831).

Fig. 5. Portraits and manuscripts of Isabella Chartoryska: a portrait painted by Alexander Roslin (1718-1798) (1774); memoir manuscript “Mon portrait, il y a dix ans”; a portrait painted by Adam Piliński (1810-1887) (1831).

Kunigaikštienė I. Čartoryska buvo rašanti dama. XIX a. pradžioje ji parašė keletą didaktinių knygelių vaikams lavinti, sudarė ir išleido savo rinkinių katalogus. Jos rašytinis palikimas leidžiamas iš šiais laikais. Išleisti jos laiški prancūzų poetui Jacques‘ui Delille (1738–1813). Šio poeto poemos *Les Jardins* (liet. *sodai arba parkai*) pirmoje laidoje (1782) Pulavų parkas neminimas. Kunigaikštienė 1784 m. poetui parašė laišką. 1799 m. laiške iš Londono ji aprašė kunigaikštienės Elenos Radvilienės (Radziwilova, 1753–1821) Arkadijos parką, pasiuntė poetui žodingą ir vaizdingą Pulavų parko aprašymą. Matyt jo pagrindu poetas 1801 m. poemos *Les Jardins* laidoje mini E. Radvilienės Arkadiją, jai paskirdamas 4 eilutes, o Pulavams paskiria bene 4 knygos

puslapius (102 eilutes) (Delille, 1801). Tiesa, knygos pastabų skyriuje (*Notes*) paaiškinant, kad Pulavuose yra puikus parkas kunigaikštienės pavardė užrašyta neteisingai (*Fortuné Pulhavi [...] magnifique jardin, appartenant à la princesse Crastoriscka, également distinguée par son esprit, sa haute naissance et l'élévation de son ame. Ce jardin est près de Cracowie en Pologne*) (Delille, 1801:136). 1834 ir 1844 m. poemos laidų pastabose jau aiškinama ne *Fortuné Pulhavi* sąvoka, bet *Et la belle Arcadie a mérité son nom* (liet. *Ir gražioji Arkadija nusipelnė savo vardo*) cituojant kunigaikštienės I. Čartoryskos laiškus ir Arkadijos bei Pulavų aprašymus, poeto Delille'o atsakymus (Delille, 1834:121–133; 1844).

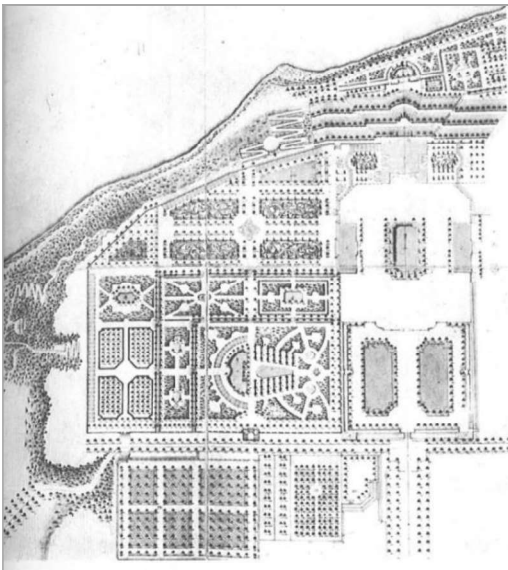
Kunigaikštienė buvo neabejinga kultūrai, pramogoms ir menui. Didžiai neabejinga ji buvo ir parkų menui, šia tema parašė ir išleido ankstyvą veikalą (1805) apie parkų kūrimą lenkų kalba „*Mysli różne o sposobie zakladania ogródow*“. Knyga išleista Vilhelmo Gottliebo Korno leidykloje Vroclave, iliustruota Čartoryskių dvaro dailininko Jano Zachariaszo Frejaus (Jan Zachariasz Frey, 1769–1829). 66 puslapiai teksto ir 56 puslapių priedų – medžių, krūmų, žolinių augalų ir gėlių katalogas. Knygos iliustracijose (28 ofortai) atskleidžiama romantiška medžių siluetų ir kraštovaizdžių galerija, tai pavyzdžiai parkų kūrybai (6 pav.).

6 pav. Izabelės Čartoryskos knygos (1805) iliustracijos. Dailininkas Jan Zachariasz Frey (1769–1829).
Fig. 6. Illustrations for book by Isabelle Chartoryska (1805). Artist Jan Zachariasz Frey (1769–1829)

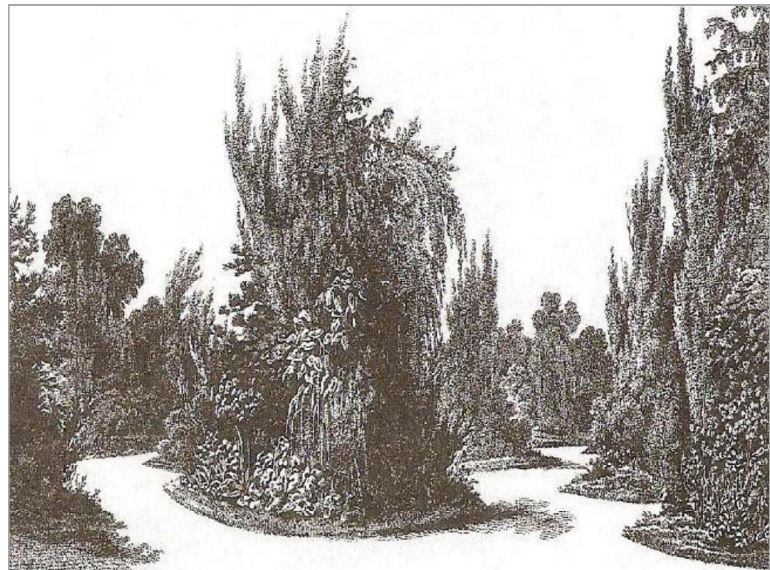
Šioje knygoje autorė išreiškia visišką angliškojo gamtovaizdinio stiliaus parko palaikymą, galima sakyti, adoraciją, teigdama, kad „parku gali tapti kiekviena vieta, kiekvienas kaimas, kiekvienas palivarkas, mažiausias kampas“ (lenk. *Ogrodem stać się może każde miejsce, każda wioska, każdy folwark, najmniejszy kątek*) (Czartoryska, 1805:VI). Knygos motto gali būti Aleksandro Poupo (Alexander Pope, 1688–1744) priesakas, kad kurdamas parką turi paisyti gamtos dėsnų ir apseiti su gamta arba gamtos dievybe kaip su kuklia mergina – per daug jos neišpuošti ir neapnuoginti. Daug gražių ir kilnių žodžių knygoje pasakyta ažuolams, beržams, eglėms ir kitiems medžiams. Aptariama akacijų simbolika. Propaguojamas medžių išdėstymas klombomis (8 pav.). Klomba (grupė) tampa svarbiausia struktūrine kompozicijos gardele (ši fenomeną aptarė lenkų mokslininkai ir kraštovaizdžio architektai Pudelska ir Rojek, 2011; Ciolek, 1978; Zachariasz, 2010). Aptariamas pateikiant pavyzdžių iliustracijose paminklinių akmenų išdėstymas (6b pav.).

Pulavų parko meninė raiška. Angliškasis romantiškasis sentimentalusis parkas. Daug Pulavų parko senųjų vaizdų pateikiama G. Cioleko leidinyje (1978:153–154). Izabelė Čartoryska sugebėjo pertvarkyti barokinį parką (7 pav.) pagal naująją madą – angliškąjį stilių su vaizdingomis medžių grupėmis – *klombomis* (guotais, angl. *clumps*) (8 pav.) ir senosios (antikinės) architektūros elementų atkartojimais, skulptūromis ir atminimo akmenimis. Taip sukuriamas gamtovaizdinis parkas (lenk. *park krajobrazowy*; Ciolek, 1978:121). Aristokratai dirbo anglas James Savage (1779–1852), airis Denis McClairas, vadinamas Dionyzu Miklieriu (1762–1853), jau minėtas Piotras Aigneris, Wojcechas Jaszczoldas (1763–1821) ir kiti architektai, sodininkai (Ciolek, 1978:121; Brzezińska-Marjanowska, 2010). Parkas žavėjo atvertomis perspektyvomis į tolius, vaizdingas apylinkes, Vyslos slėnį. Ansamblis pasižymi harmoningu reguliariosios (geometrinės) dalies ir naujosios angliškosios, *laukinės promenados*, dalies deriniu (9 ir 10 pav.). Galima sakyti, kad turime puikiai sukomponuotą ir išreikštą, iki mūsų dienų išsaugotą mišrios kompozicijos parko pavyzdį, kuriame gausu sentimentalų reminiscencijų ir Abiejų Tautų Respublikos romantikos.

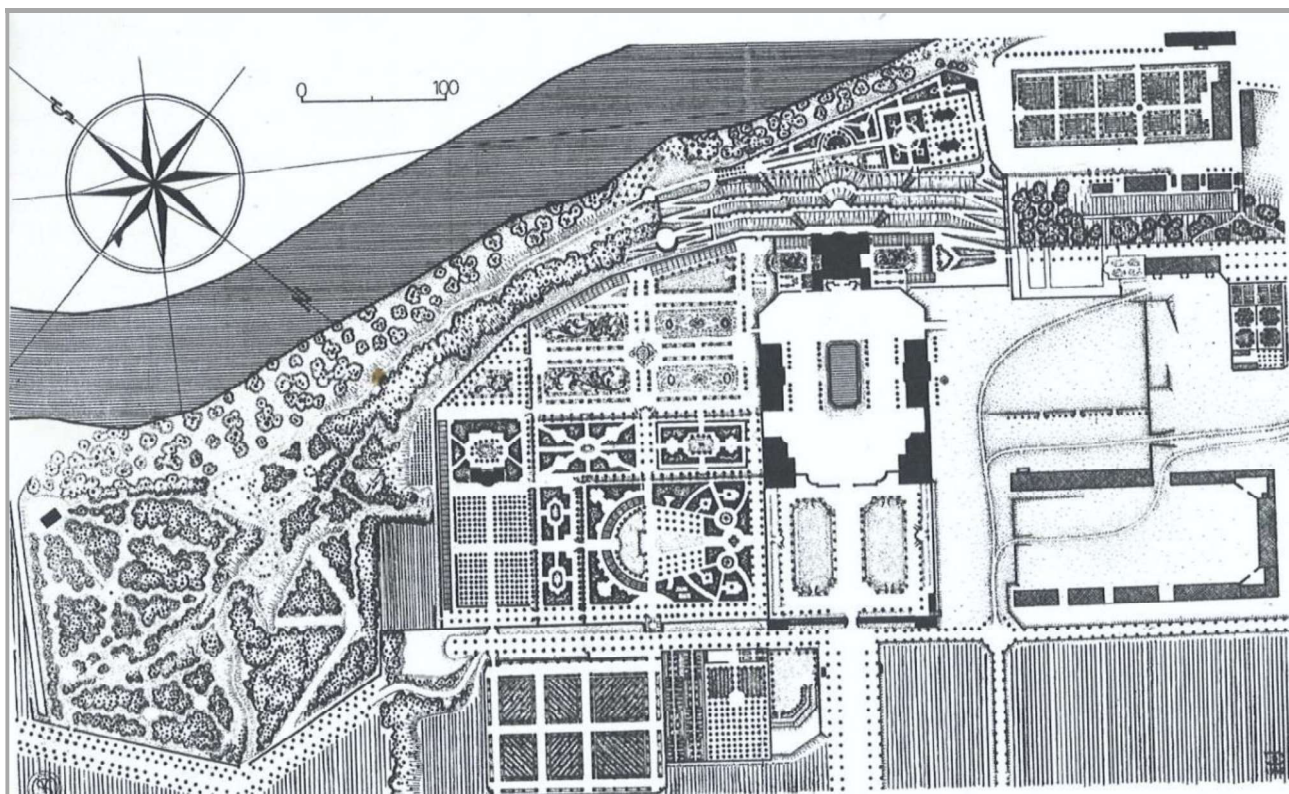
7 pav. Pulavų parko planas, 1760
(Ciolek, 1978)

Fig. 7. Plan of the Pulawi Park, 1760
(Ciolek, 1978)

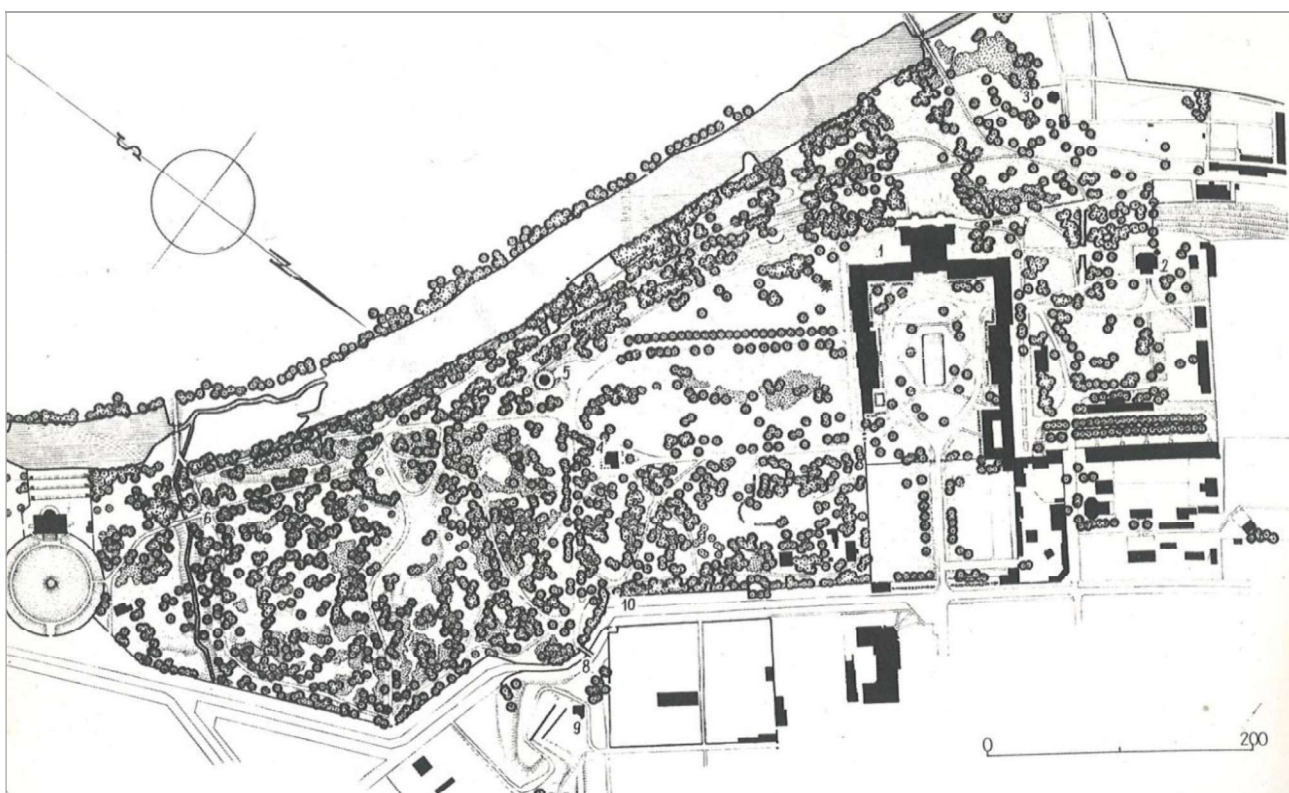

8 pav. Parko klombos. Iliustracija iš I. Čartoryskos knygos (1805)
Fig. 8. Clumps from the book of Isabelle Chartoryska (1805)

Parko statiniai – Sibilės šventykla ir Gotikos namas – susieti vizualinėmis ašimis su rūmais ir su „Romos vartais“ (Triumfo arka) ar graikišku oranžerijos portiku (Graikiškas namas). Sklypo (apie 30 ha) reljefas, paviršių aukščių skirtumas, gilios raguvos, Vyslos slėnio šlaitas sudaro sąlygas puikiai erdvinei kompozicijai ir raiškai – turime aukštutinio ir žemutinio parko dalis, dukros Marijos rezidencijos segmentą (Marinki). Gilusis kelias (*Glėboka droga*) palei parką įrengtas kaip naujas parko aptvėrimas *ha-ha* arba *vilko šuolio* (pranc. *saut de loup*; lenk. *aha*) principu.

9 pav. Pulavų parko planas, 1780 (Ciołek, 1978)
Fig. 9. Plan of the Pulawi Park, 1780 (Ciołek, 1978)

10 pav. Pulavų parko planas, 1947 (Ciołek, 1978)
Fig. 10. Plan of the Pulawi Park, 1947 (Ciołek, 1978)

I. Čartoryskos laikais Pulavų parke buvo puikus medžių ir krūmų rinkinys – 260 taksonų, iš jų, 123 vietinių ir Lenkijai priskiriamų rūšių (Ciołek, 1978:154). Literatūroje nurodoma, kad

D. McClair'as 1797 m. atvežė ir Pulavų parke pasodino azalijų, Londono botanikos sode vėliau pavadintų *Azalia pontica* (dabar *Rhododendron luteum*); jis Podolės miškuose rado ir parkuose, vadinasi ir Pulavų parke, veisė gudobeles (Brzezińska-Marjanowska, 2010).

Caro valdžiai nusavinus Čartoryskių dvarus, Pulavų parko kompozicinė vienovė ir raiška kito: išgriauta daug skulptūrų, augantys dideli medžiai užgožė krūmus ir daugiametes gėles. Laikui bėgant parkas tapo egzotinių medžių dauginimo vieta, nors daug medžių žuvo nuo vėtrų ir ligų (Straigytė, 2008). Nunyko sentimentalieji parko elementai. Tačiau laiko tėkmė nepakeitė romantiško parko pobūdžio, seni subrendę medžiai dar labiau sustiprina šį jausmą. Parke daug gamtos paminklo vardo ir statuso vertų medžių. Mažalapės ir kitų rūšių liepos, paprastieji skroblai, baltosios tuopos, ažuolai eglės, tarp jų ir Engelmano eglė prie rūmų, lenkiniai maumedžiai, paprastieji kaštonai čia ištis augūs ir gyvybingi.

Pulavų parkas kupinas romantiškų ir sentimentalių ženklų. Sentimentalioji Pulavų parko nuotaika išsamiai papasakota I. Čartoryskos laiške (1799) poemos *Les jardins* autoriui. Ji pabrėžia, kad pagrindinis Pulavų parko „grožis yra medžiai, jų senumas, jų didingumas, jų gražumas ir jų gausa“. Antrasis privalumas yra „puikioji upė, visada kupina transportinių baržų, laivų ir valčių“. Kunigaikštienė nurodo, kad aukštutinės, rūmų terasos sodai yra iš naujo pertvarkyti angliška maniera. Apibūdinamas ir parko ribos ypatumas – „įgilintas griovys, kuriuo eina pašto kelias“. Tai tipiškas „vilko šuolio“ (pranc. *saut de loup*) arba vadinamojo „aha“ (*ha-ha*) pavyzdys. Kaip rašo autorė, „parkas dėl šios gudrybės gali neturėti ribų“ (*le jardin, à l'aide de ce que les Anglais appellent déception, semble n'avoir pas de bornes*) (Delille, 1834; 1844).

I. Čartoryska aprašo ir balto marmuro paminklą uošviui ir anytai (11 pav.), pastatytą atsidėkojant už „laimę gauti Pulavų valdą, kur gražieji medžiai yra jų pasodinti“. Romantiškoji aristokratė tęsia aprašą, paaiškindama, kad „takas per gilią raguvą ir tiltą veda prie vartų, už kurių pievelė, prižiūrėta ir nuostabi su daugybe gėlių ir krūmų. Tai mano dukros valda. Ji gyvena su mumis. Marija jos vardas. Ant jos rūmų (12 pav.) Horacijaus eilės *Ille terrarum mihi praeter omnes Angelus rider*“ (Šis žemės kampas linksmia mane labiau negu kiti) (Delille, 1834; 1844).

11 pav. Sarkofagas Aleksandrui Augustui Čartoryskui ir jo žmonai (Bernardo Burbos nuotrauka)

Fig. 11. Sarcophagus to Alexander Augustus Chartoryski and his wife (photo by Bernardas Burba)

12 pav. Marinkos rūmai Pulavų dvaro sodyboje. Dabar čia įsikūrę bitininkai (Bernardo Burbos nuotrauka)

Fig. 12. Palace Marinki in the Pulawi Manor (photo by Bernardas Burba)

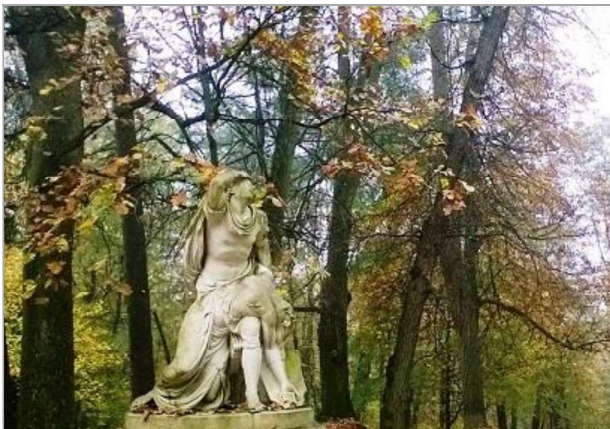
Pagarba ažuolams buvo išsakyta dar I. Čartoryskos veikale (1805). Pulavų parke jų augo ir auga ištis įspūdingų. L. Straigytė (2008) nurodo, kad parke auga vertingi medžiai egzotai: katalpa, tulpmedis, pocūgės, raudonasis ažuolas ir kiti. Kraštovaizdžio architektas prof. Gerardas Ciołekas yra pasiūlęs nuoseklų parko rekonstrukcijos projektą, kuris gamtovaizdinio stiliaus parke nesukuria staigių pokyčių, parko medynams leidžiama evoliucionuoti.

Natūrali grota žemutinėje terasoje buvo paversta koplyčia (krikščioniškų katakombų reminiscencija?). Darželyje prie rūmų buvo pro kunigaikštienės langus apžvelgiamas gėlynas, o jame akmuo su užrašu „Švenčiausiajai dvasiai už mano vaikus“. Angliškas pasažas su laiptais (tarp dviejų mūro sienų) vedė žemyn, kur prie seno ąžuolo buvo akmuo su eiliuoto pašlovinimo įrašu. Laiptai nuveddavo prie kiniškos pavėsinės (aut. S. B. Zug), apsodintos tuopomis, prie jos augo vienas seniausių Lenkijoje kaštonas (Ciolek, 1978:154).

Sociokultūrinis aspektas – parko edukacinė ir kultūrinė funkcija. Jau vien tik Pulavų parko aprašymas poemoje *Les Jardins* (Delille, 1801; 1834; 1844) buvo stipri parko sociokultūrinės, edukacinės ir kultūrinės funkcijos išraiška. Europos diduomenė ir intelektualai gavo puikų parko, atitinkančio laikmečio madą, aprašą. Kunigaikštienės I. Čartoryskos knyga (1805) ir Pulavų parko gyvas praktinis pavyzdys skleidė parkų meno žinias buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse. Dr. Audriaus Skridailos informacija (Zemlickas, 2011), kunigaikštienė domėjosi botanika, bendravo su Vilniaus universiteto mokslininku Stanislovu Bonifacu Jundzilu (1761–1847). Gal būt S. B. Jundzilas ne tik konsultavo kunigaikštienę, bet ir pats iš jos mokėsi, Savo veikale *O przymiotach potrzebnych w sztuce ogrodniczej* (Apie sodų menui reikalingas sąlygas), kuris buvo pristatytas 1809 m. birželio 30 d. viešame Vilniaus universiteto posėdyje ir vėliau publikuotas leidinyje *Dziennik Wileński* (1815, t. 1, nr. 5, p. 460–481). Botanikos ir kitų gamtos mokslų profesorius S. B. Jundzilas gerai suprato kraštovaizdžio architektūros tikslus, jis siūlė želdyno erdvę sieti su visu jį supančiu kraštovaizdžiu, o sodinant augalus atsižvelgti iš kurių vietų jie kilę ir kokias augimo sąlygas mėgsta, pasisakė už vietinius augalus parkuose.

I. Čartoryska labiausiai išgarsėjo kaip meno kūrinių kolekcionierė, įkūrusi Pulavuose pirmąjį Lenkijoje muziejų, vėliau tapusį Čartoryskių muziejaus Krokuvoje pagrindu. Tyrinėtojai pabrėžia ypatingus I. Čartoryskos nuopelnus ne tik paveldo kaupimo ir saugojimo, bet ir šviečiamųjų programų baruose (Vyšniauskas, 2017). Pulavų rinkiniai (biblioteka, paveikslai) iš dalies buvo sunaikinti rusų kariuomenės invazijų, iš dalies išsaugoti. Pulavų parke ir dvaro ansamblyje lankytojas visada gali tai prisiminti.

Kaip minėta, Pulavuose veikusiame Žemės ūkio ir miškininkystės institute, kur prieš Pirmąjį pasaulinį karą mokėsi Lietuvos miškininkas Marijonas Daujotas (1891–1975) ir baigė jį, evakuotą į Charkovą, 1915 m., dirbo daug žymių Rusijos ir Lenkijos mokslininkų, tarp jų ir rusų dirvožemininkas Vasilijus Dokučajevas (1846–1903). 1883 m. daktaro disertacijoje „Rusijos juodžemis“ jis pirmasis aprašė dirvožemio sąvoką. Žemės ūkio ir miškininkystės mokslų tradicija Pulavuose tęsiama iki šių dienų. Pulavų parko dendrologinė kolekcija ir architektūriniai, meniniai akcentai (13 pav.) yra puiki edukacinė terpė Lenkijos miškininkams, kraštovaizdžio architektams, žemės ūkio (pvz., bitininkystės) ir želdininkystės specialistams. Šimtmetis parkas (14 pav.) išsaugojo savo kultūrinę funkciją ir sukaupe naują edukacinę užtaisą.

13 pav. Skulptūra „Tankredas ir Klorinda“ Pulavų parke. Bernardo Burbos nuotrauka
Fig. 13. Sculpture "Tancred and Clorinda" in Pulawi Park. Photo by Bernardas Burba

14 pav. Pulavų parke išsaugota angliško parko dvasia. Bernardo Burbos nuotrauka
Fig. 14. The spirit of the English Park is guarded at the Pulawi Park. Photo by Bernardas Burba

Pulavų parko atkūrimo programa po Antrojo pasaulinio karo (Ciołek, 1978) yra sektinas pavyzdys daugeliui Lietuvos dvarų parkų, ypač tų, kuriuose yra kultūros ir švietimo įstaigos – muziejai, tyrimo institutai. Turime privataus dvaro ansamblio su parku transformaciją į viešojo, visuomeninio naudojimo objektą praktikos pavyzdį. Parkų meno raidos eksponavimas, daugialypė ansamblio naudojimo paskirtis sustiprina tokio objekto reikšmingumą šiuolaikinės visuomenės gyvenime ir ūkyje. Edukacinė ir kultūrinė, rekreacinė ir pažintinė, ekologinė dvaro ansamblio ir parko funkcijos yra reikšmingos ir svarbios ne tik sociokultūriniu, bet ir ekonominiu aspektu. Lankytinas ir garsus, žinomas kultūros objektas sustiprina krašto, regiono ekonominę ir sociokultūrinį potencialą, teikia papildomos rekreacinio, ekonominio patrauklumo ir vertės dinamikos, gyvybingumo.

Apibendrinimas ir išvados

Pulavų dvaro sodybos ir parko ansamblis – Abiejų Tautų Respublikos epochos paveldas yra reikšmingas tiek Lenkijai, tiek Lietuvai. Išsaugotas ateities kartoms įspūdingas architektūros ir parkų meno raidos liudinininkas yra reikšmingas gamtos, ekologijos, kraštovaizdžio estetikos studijoms. Šio parko edukacinė ir kultūrinė funkcija yra labai raiški ir svarbi.

Veikianti Pulavų draugų bendrija (*Towarzystwo przyjaciół Pulaw*) kaupia ir publikuoja pažintinę medžiagą (Gawinowska, 1997). Buvusios privačios nuosavybės ansamblio visuomeninė viešoji funkcija tęsia ir sustiprina jo sociokultūrinę reikšmę. Iš esmės Pulavų dvaro sodybos ansamblis su parku yra nacionalinės reikšmės viešoji gėrybė, ekonominis ir sociokultūrinis išteklius.

Išsaugota ir tęsiama žemės ūkio, dirvožemio, bitininkystės mokslo centrų funkcija teikia ansambliui išskirtinumo ir pagarbų, inteligentišką statusą, kartu ansamblis naudotojui teikia solidumo. Toks istorinio ir kultūrinio paveldo naudojimo ir pritaikymo viešajam interesui modelis galėtų būti plačiau taikomas ir Lietuvos dvarų ansamblių apsaugos praktikoje.

Literatūra

1. André, E. (1879). *L'Art des jardins : Traité général de la composition des parcs*. Paris: Hachette Livre BNF.
2. Brzezińska-Marjanowska, W. (2010). Dionizy Mikler – twórca parków i ogrodów na Wołyniu i Podolii. In *Stan badań wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, T. II. Białystok*, 367–380.
3. Čartoryskij, A. (1998). *Memuary*. Moskva: Terra knygų klubas. Prieiga per internetą: http://pawet.net/library/history/bel_history/memoirs/007/%D0%A7%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B6%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BC_%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D1%83%D0%B0%D1%80%D1%8B.html
4. Ciołek, G. (1978). *Ogrody polskie*. Warszawa: Arkady.
5. Ciołek, T. M. (2016). *Prof. Dr. Gerard Ciołek (1909–1966), some biographical and other data*. Prieiga per internetą: www.ciolek.com/PEOPLE/ciolek-ga.html
6. Czartoryska, I. (1805). *Mysli różne o sposobie zakładania ogrodów*. Wrocław: Drukiem Wilhelma Bogumiła Korna.
7. Daujotaitė, I. ir Daujotas, A. (sudarytojai), 2013. *Marijonas Daujotas – Lietuvos miškų želdintojas*. Kaunas: Naujasis lankas.
8. Delille, J. (1834). *Les jardins: poème en quatre chants*. Paris: Lebaillly libraire.
9. Delille, J. (1844). [1843]. *Les jardins ou l'art d'embellir les paysages: poème* [illustré par Thénot]. Paris: Chapsal éditeur.
10. Delille, J. (1782). *Les jardins ou l'art d'embellir les paysages: poème* par M. L'Abbé de Lille. Paris: L'Imprimerie de Franç. Ambr. Didot L'Ainé.
11. Delille, J. (1801). *Les jardins, ou l'art d'embellir les paysages: poème en quatre chants*. Nouvelle édition, considérablement augmentée. Paris: Chez Levrault.
12. Duda, S. (2012). Izabela Czartoryska. Wielka księżna puławska. *Wyborcza.pl*: http://wyborcza.pl/alehistoria/1,121681,12109753,Izabela_Czartoryska_Wielka_ksiezna_pulawska_.html?disableRedirects=true
13. Frankas, J. (2001). *Atsiminimai apie Vilnių*. Vilnius: Mintis.
14. Gawinowska, T. (1997). *Zespół palacowo-parkowy w Puławach*. Puławy: Towarzystwo przyjaciół Puław. Prieiga per internetą: <http://web.archive.org/web/20071031173954/http://www.pl.pulawy.pl/pulawy/pl/zpp.php>

15. Klonowska-Pauszer G., 1978. *Pani na Puławach*. Warszawa: Inicjał.
16. Mangin, A. (1867). *Les jardins. Histoire et description*. Tours: Alfred Mame et fils éditeurs.
17. Muzeum Czartoryskich w Puławach: The facts about this place. (n.d.). Prieiga per internetą: <https://www.itinari.com/location/muzeum-czartoryskich-w-pulawach>
18. Pałac Czartoryskich w Puławach. (n.d.). Prieiga per internetą: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Pa%C5%82ac_Czartoryskich_w_Pu%C5%82awach#Czasy_%C5%9Bwietno%C5%9Bci_\(prze%C5%82om_XVIII_i_XIX_wieku\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Pa%C5%82ac_Czartoryskich_w_Pu%C5%82awach#Czasy_%C5%9Bwietno%C5%9Bci_(prze%C5%82om_XVIII_i_XIX_wieku))
19. Pudelska, K. and Rojek, K. (2011). Kwiatowe elementy roślinne w XIX-wiecznych polskich ogrodach krajobrazowych w świetle literatury ogrodowej. *Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.* – *OL PAN*, 71–80.
20. Pulavai. (2017). Prieiga per internetą: <https://pl.wikipedia.org>
21. Straigytė, L. (2008). Puļavų parkas. *Dendrologia Lithuaniae*, 8. Prieiga per internetą: <http://dendro.lt/index.php/dendro/article/view/4/8>
22. Vyšniauskas, M. (2017). Respublikos mecenatė – Izabelė Fleming-Čartoriska (I, II, III dalys). Prieiga per internetą: <http://www.kamane.lt/layout/set/print/Kamanes-tekstai/Istorija/Respublikos-mecenate-Izabele-Fleming-Cartoriska-III-dalis>
23. Zachariasz, A. (2010). O różnym pojmowaniu *genius loci* w ogrodach. *Czasopismo techniczne. Architektura, | Technical Transactions, Architecture, zeszyt 13 | issue 13*, 13–30.
24. Zdanowska, J. (2014). Księżna Izabela Czartoryska i jej Puławy. *Ogrodniczka z najwyższych sfer. Blog Ogrodniczka w podróży*. Prieiga per internetą: <http://ogrodniczkawpodrozy.blogspot.lt/2014/06/ksiezna-izabela-czartoryska-i-jej-puawy.html>
25. Zemlickas, G. (2011). Bėgantis laikas neišblukino šio mokslo vyro vardo [S. B. Jundzilo 250-osios gimimo metinėms], *Mokslo Lietuva*, 11(455). Prieiga per internetą: http://mokslolietuva.lt/numeriu-archyvas/2011/Mokslo_Lietuva_2011_11.pdf

Puławy Park of Princess Isabelle Czartoryska (Izabela z Flemingow, 1746–1835) – a Case Study

(Received in January, 2018; Accepted in April, 2018; Available Online from 8th of May, 2018)

Summary

Czartoryski's Palace and Park complex in the town of Puławy is the famous and most valuable landmark, dating from 1676–1679, to designs by the Dutch architect Tylman van Gameren (1632–1706). After destroying in 1706 by Swedish troops during the Great Northern War, the Palace (Fig. 1) and its surroundings were rebuilt in 1731–1736 to designs by architect Jan Zygmunt Deybel (ca 1690–1752). The settlement in 1784 became the property of Prince Adam Kazimierz Czartoryski (1734–1824) and his wife Isabelle Czartoryska (née Flemming, 1746–1835). Under their stewardship the Puławy Manor became a museum and cultural centre of Polish national memorabilia. In 1794, during the Kościuszko uprising, Puławy was plundered and burned by the Russian troops. The reconstruction of the palace and the park was initiated in 1796 by Princess Isabelle, who employed the renowned Chrystian Piotr Aigner (1756–1841). Other architects employed to design of Puławy manor complex are presented in Table 1.

The palace is surrounded by a 30-hectare park, which was in 1798–1806 fashioned into an English landscape garden. In 1801, the Princess opened the first museum in Poland, in the colonnaded round Temple of the Sibyl (Fig. 2) and in other pavilions and buildings. Near the Temple of the Sibyl is the so-called Gothic House, built in 1800–1809. Among other interesting buildings located in the park are: Palace of Marynka (1790–1794), built for Maria Wirtemberska (Fig. 12); a Roman Gate, built in 1829 as a permanent ruin, styled after the Arch of Titus; Greek House (1778–1791); Yellow House, in which Tsar Alexander II of Russia stayed; marble sarcophagus (Fig. 11), brought from Rome in 1799 by Adam Jerzy Czartoryski; a sculpture of “Tancred and Clorinda” (1790, Fig. 13).

The end of Puławy's Golden Age was marked by the November Uprising (1830–1831), when after its suppression; the estate was taken over by Russian tsarist government. In 1842 the Russians renamed Puławy to *Nowa Aleksandria*. In 1869, the Agricultural and Forestry Institute was founded here. Many famous scientists worked here. Puławy has been a centre of higher education. Among institutes operating here are: the Soil and Fertilizer Institute; Institute of Soil Science and Plant Cultivation, opened in 1950; the Research Institute of Pomology and Floriculture, Division of Apiculture; etc.

Famous Polish landscape architect Gerard Ciolek (1909–1966) worked to the Puławy park research and restoration project. In 2005 the inside of the main part of the Puławy Manor complex was opened to visitors. Actually park is an example of the good practice for theoretical and practical aspects of heritage protection in terms of the continuity of history and experience of urban landscape architecture. It is the subject of academic study and cultural, scientific researches. Such a model of the use and adaptation of the historical and cultural heritage to the public interest could be more widely applied in the practice of protection of Lithuanian manorial ensembles.